

Elżbieta KORNACKA-SKWARA

Tożsamość narodowa w świetle przemian kulturowych

Problematyka tożsamości narodowej zajmuje badaczy wielu dyscyplin, z jednej strony jest przedmiotem zainteresowania socjologii (uczestnictwo jednostek w różnych grupach kulturowych) bądź psychologii społecznej (samoidentyfikacja etniczna), z drugiej – historii i politologii (znaczenie narodów jako wspólnot politycznych, nacjonalizm). Pomniejszenie autonomii państw narodowych, będące następstwem globalizacji, sprawiło, iż przekształceniu uległa również ich rola w procesie kształtowania tożsamości narodowej¹. Narodowość odnosi się do kraju pochodzenia i termin ten bywa używany zamiennie z terminem kultura (np. kultura niemiecka, amerykańska – jako narodowość niemiecka czy amerykańska). Taki stan rzeczy odzwierciedla więź pomiędzy kulturą a narodem (narodowością). Kultura ułatwia funkcjonowanie jednostkom i społecznościom. Ona sama zależy od różnorodnych czynników, również takich, jak: środowisko i zasoby naturalne, klimat, poziom rozwoju techniki (cywilizacji), bądź cechy związane z demografią: zamożność, liczebność, gęstość zaludnienia, struktura wieku. Tożsamość narodowa zazwyczaj definiowana jest jako poczucie odrębności wobec innych narodów kształtowane przez czynniki narodotwórcze, takie jak: symbole narodowe, język, barwy narodowe, świadomość pochodzenia, historia narodu i jej znajomość, świadomość narodowa, więzy krwi, stosunek do dziedzictwa kulturowego, kultura i sztuka, terytorium, charakter narodowy. Poczucie tożsamości narodowej szczególnie ujawnia się w sytuacjach kryzysowych, gdy potrzebne jest wspólne działanie na rzecz ogólnie pojętego dobra narodu. Pozytywnym wyrazem tożsamości narodowej jest patriotyzm, a negatywnym szowinizm.

¹ T. Maślanka, *Podzwonne dla narodu. O zbiorowych tożsamościach ery globalnej*, tekst na seminarium Instytutu Socjologii 23 lutego 2010, www.is.uw.edu.pl, stan z 20.06.2011.

Dzieje Polski i Polaków są nie tylko przykładem tworzenia się świadomości i tożsamości narodowej, ale też pokazują, jaka jest rola przemian – potęgi i upadku, wojen i pokojów – w budowaniu tożsamości narodowej. Od chrztu Polski tworzyła się pierwsza polska elita, w której świadomość polskości, a jednocześnie europejskości, była bardzo wyraźna. Niezwykle istotne jest to, że tworząca się elita kulturalna zakotwiczona była w świecie chrześcijańskim, w którym narody miały swe miejsce². Polska rozwijała się, a świadomość polskości współwystępowała z pojęciem społeczeństwa i jego prawami. „Równoległe z Polską rozwija się Europa, a właściwie *christianitas*; jest to określenie podstawowe kręgu cywilizacyjnego [...]. Praktycznie od początku kultura i świadomość Polski jest najściślej związana z tym światem, z tym kręgiem cywilizacyjnym”³. Ważnym okresem w historii Polski był czas panowania Jagiellonów. „Ok. 1500 r. cała Europa środkowo-wschodnia – Litwa, Polska, Czechy, Węgry – jest pod dynastią Jagiellońską. Europa środkowo-wschodnia po raz pierwszy jest zjednoczona”⁴. Zjednoczona Europa nigdy nie była zagrożeniem dla tożsamości narodowej Polaków – Polska tę ideę realizowała, współtworzyła, ale zawsze z jednoczesnym czerpaniem i odwoływaniem się do dorobku kręgu cywilizacyjnego, do korzeni. Owo zakorzenienie wyznaczało przemiany: dowartościowanie społeczeństwa, poszanowanie wolności, swobód religijnych i obywatelskich, znaczenie edukacji, elit intelektualnych, reformatorów, kultury narodowej. W federacji Rzeczypospolitej Obojga Narodów możemy dostrzec odzwierciedlenie współczesnych problemów: różnorodność świadomości, różnorodność samorządności (sejmiki), różnorodność religijną. I właśnie wtedy wolność w zakresie wymienionych elementów była mocniej przestrzegana niż w zachodniej Europie, gdzie represyjność wobec obcych i zamknięcie były coraz silniejsze⁵. Od XVII w. polska racja stanu – oparta na filozofii pomocniczości, przeciwnej absolutyzmowi – oddala się od krajów zachodniej Europy. Katastrofa rozbiorów, ale i ogromny wysiłek elit oświeceniowych, umacnia świadomość obywatelsko-narodową. Ze spuścizną Konstytucji 3 maja, powstania kościuszkowskiego wchodziliśmy w proces odzyskiwania utraconej wolności, ale też zmiany dawnego pojęcia polskości – w XIX wieku rodzi się nurt nowonarodowy, wykształcanie świadomości narodowej opartej o kultury etniczne, szerszą bazę społeczną. Konsekwencją jest odrzucanie pojęcia dawnej polskości przez narodowości: litewską, ukraińską czy białoruską, i chęć budowania przez nie własnego narodu. Obok patriotyzmu pojawia się nacjonalizm agresywny, skoncentrowany na walce z „obcymi”, który daje podstawę totalitaryzmowi, siejącemu spustoszenie przede wszystkim w umysłach ludzkich. Tak spustoszeni stanęliśmy przed procesami integracji –

² J. Kłoczowski, *Patriotyzm polski w długim trwaniu*, [w:] *Patriotyzm wczoraj i dziś. Seminarium Polskiej Akademii Umiejętności 2002*, Kraków 2003, s. 108.

³ Tamże.

⁴ Tamże, s. 110.

⁵ Tamże, s. 112.

w obrębie Unii Europejskiej. Czy nie jest mrzonką przeświadczenie, że „choć w skali makro upodabniamy się do siebie, to w skali mikro coraz ważniejsze stają się społeczności lokalne i właśnie dzięki temu mamy szansę pozostać inni”⁶? Jak będzie kształtowała się tożsamość narodowa poszczególnych grup/narodów? Czy będziemy mieli w przyszłości do czynienia np. w Europie z tożsamością europejską?

Samo pojęcie *tożsamość* odnosić się może do jednostki lub do grupy. W odniesieniu do jednostki mówimy o konstruowaniu, kształtowaniu własnej tożsamości, bądź o jej przedefiniowywaniu (np. w kontekście migracji, wpływów kulturowych). Takie określenia, jak: tożsamość społeczna, tożsamość kulturowa czy tożsamość narodowa – odnoszą się do zbiorowości. Element składowy pojęcia *tożsamość narodowa* – czyli pojęcie tożsamości – wywodzi się z psychologii (psychoanalizy). Jako pojęcie – „tożsamość” – zawsze łączy się z wpływami z wewnątrz i zewnątrz; mówimy więc o procesie kształtowania się tożsamości, o etapach rozwoju tożsamości, wreszcie o rodzajach tożsamości.

Celem artykułu jest analiza pojęcia tożsamości, w kontekście tożsamości narodowej, oraz wskazanie na problemy związane z doświadczanymi przemianami kulturowymi.

1. Definiowanie pojęcia tożsamości

W naukach społecznych tożsamość rozpatrywana jest w odniesieniu do grup społecznych; jest budowana dzięki doświadczeniom społecznym, które to mają być zintegrowane w spójny system⁷. Wpływy społeczne wraz z ich cechami kulturowymi stanowią jeden z najważniejszych czynników kształtujących tożsamość człowieka. W psychologii najbardziej znaną i rozbudowaną koncepcją tożsamości jest koncepcja Eriksona. Sytuuje on proces budowania tożsamości w całościowej koncepcji rozwoju osobowości. Stadialna koncepcja psychospołecznego rozwoju człowieka rozciąga się na całe jego życie. W każdym stadium budują się elementy „ja”, jednakże Erikson zauważa, że istnieją okresy życia bardziej lub mniej znaczące dla formującej się tożsamości. Okresem krytycznym, przełomowym dla tworzenia się tożsamości, jest szeroko rozumiany wiek adolescencji (choć Erikson nie podaje przedziałów wiekowych dla poszczególnych stadiów, jak również zaznacza, że poszczególne stadia mogą pojawić się w toku rozwoju w indywidualnym czasie⁸). Owo V stadium w koncepcji Eriksona charakteryzuje się powstawaniem własnej odrębności i niepowtarzalności, dużą wrażliwością na zmiany społeczne (czego konsekwencją bywa pomieszenie toż-

⁶ Tamże, s. 113.

⁷ H. Mamzer, *Tożsamość w podróży. Wielokulturowość a kształtowanie tożsamości jednostki*, Poznań 2002, s. 50.

⁸ E.H., Erikson, *Dzieciństwo i społeczeństwo*, Poznań 1997.

samości – tzw. „dyfuzja ról”⁹). Konieczność poradzenia sobie z dyfuzją ról nazywana jest kryzysem tożsamości. Jego pokonanie daje szansę na dalszy prawidłowy rozwój jako jednostki wewnętrznie zintegrowanej, z poczuciem ciągłości własnej przeszłości, teraźniejszości i przyszłości.

J.E. Marcia, odwołując się do koncepcji Eriksona, określa 4 tzw. statusy tożsamości¹⁰:

1. Dyfuzja tożsamości – brak poczucia spójności, niemożność dokonania integracji doświadczeń pochodzących z pełnionych ról;
2. Tożsamość lustrzana – budowanie tożsamości na podstawie opinii pochodzących z zewnątrz, zazwyczaj od osób znaczących;
3. Tożsamość odroczonej – stan nierozwiązywania kryzysu tożsamości, spowodowany niemożnością podjęcia decyzji co do sposobu jego rozwiązania;
4. Tożsamość dojrzała – określenie siebie i swoich preferencji; poczucie własnej odrębności, stałości i ciągłości¹¹.

„Ewolucja tożsamości jest wyrazem dążenia człowieka do uzyskania przekonania o przynależności do jakiejś grupy (np. społecznej, etnicznej, religijnej, zawodowej)”¹². Możemy więc mówić o tożsamości płciowej, zawodowej, rodzinnej, kulturowej czy narodowej.

2. Definiowanie i koncepcje tożsamości narodowej

Zdefiniowanie tożsamości narodowej następuje z kłopotami. Wynikają one między innymi z tego, że żadne pojęcie tożsamości zbiorowej nie może być zwykłą ekstrapolacją pojęcia tożsamości jednostkowej, bowiem żadna zbiorowość społeczna, do której można byłoby odnieść pojęcie tożsamości, nie ma psychicznego organu samowiedzy produkującego coś, co można byłoby uznać za ścisły odpowiednik samoświadomości osobniczej. Pojęcie tożsamości zbiorowej nieuchronnie prowadzić musi do skoncentrowania uwagi na relacji jednostka–kultura. Tożsamość zbiorowa byłaby w takim ujęciu przyswojeniem przez jednostkę (wpleceniem w jej osobniczą tożsamość) istotnych (walentnych) elementów kultury danej zbiorowości (narodu). Stanowią one podstawę, na której budowana jest „pewna odrębność od obcych i poczucie związku z grupą swoich oraz świadomość ciągłości, historycznego trwania tej grupy i jej zbiorowej filiacji” oraz kształtowane są mechanizmy konstruowania podziałów wyznaczają-

⁹ Tamże, s. 273.

¹⁰ Teoria J. Marcii bywa krytykowana za niewystarczającą spójność z teorią E.H. Eriksona. Por.: J. Marcia, *Identity in Adolescence*, [w:] *Handbook of Adolescent Psychology*, red. J. Adelson, New York 1980, s. 159–187, za: H. Bee, *Psychologia rozwoju człowieka*, przeł. A. Wojciechowski, Poznań 2004, s. 366.

¹¹ J. Koziński, *Psychologiczna teoria samowiedzy*, Warszawa 1981, s. 315.

¹² H. Mamzer, dz. cyt., s. 65.

cych granice swojskości i obcości – w takim ujęciu fenomen tożsamości narodowej jest zawisły od fenomenu kultury narodowej¹³.

Mimo iż tożsamość traktowana jest procesualnie, to posiadanie stabilnej i trwałej tożsamości jest warunkiem prawidłowego rozwoju. Stabilna tożsamość jest również podstawową wartością w odniesieniu do kategorii zbiorowych.

3. Koncepcje tożsamości narodowej w psychologii

a. Tożsamość narodowa w psychoanalizie

W nurcie tym tożsamość narodowa łączona była z nacjonalizmem. Według Z. Freuda wyrażanie uczuć narodowych jest przejawem nerwicy w skali społecznej. Oddawanie czci symbolom narodowym ma w świetle psychoanalizy swoją genezę w czci oddawanej totemom, zaś czczenie totemów oznaczało projekcję ambiwalencji wobec ojca¹⁴. Wspólnota narodowa odzwierciedla więź braci, którzy zabili swego ojca, jednakże czczą jego pamięć w poczuciu winy. Zaś przekonania etnocentryczne (wyższość własnej grupy narodowo-kulturowej nad innymi) to rozszerzenie narcyzmu¹⁵. W koncepcji tej brak uznania więzi kulturowej jako znaczącej dla wspólnoty narodowej.

b. Podejście kulturowe

W podejściu tym warto przytoczyć 2 nurty:

1. północnoamerykański, gdzie naród rozumiany jest jako wspólnota etniczna (mówimy wtedy o tożsamości etnicznej). Ma to związek z charakterem tamtejszego społeczeństwa (emigranckiego), gdzie zjawisko wielokulturowości ma długoletnią tradycję. Postulowane jest pozytywne i równe wartościowanie odmiennych kultur, zachęcanie imigrantów do utrzymania więzi z kulturą kraju pochodzenia z jednoczesną integracją do kultury wybranego społeczeństwa. W wyniku tych dwóch procesów powstają 4 strategie akulturacji i typów tożsamości¹⁶:
 - integracja – czyli bycie w obu kulturach,
 - asymilacja – przyjęcie nowej i odrzucenie starej kultury,
 - separacja – kultywowanie tylko starej kultury,
 - marginalizacja – wyobcowanie z obydwu kultur;

¹³ A. Szpociński, *Tożsamość narodowa w perspektywie kulturalistycznej*, [w:] *Kultura wobec kręgów tożsamości*, red. T. Kostyrko, T. Zgołka, Poznań – Wrocław 2000, s. 7–15.

¹⁴ Z. Freud, *Człowiek, religia, kultura*, Warszawa 1967, s. 85–146.

¹⁵ P. Boski, *O byciu Polakiem w ojczyźnie i o zmianach tożsamości kulturowo-narodowej na obczyźnie*, [w:] *Tożsamość a odmiennność kulturowa*, red. P. Boski, M. Jarymowicz, H. Małewska-Peyre, Warszawa 1992, s. 72.

¹⁶ Tamże, s. 76.

2. koncepcja A. Kłoskowskiej, w której podstawą są dwa pojęcia:
 - kultury symbolicznej, tj. systemu znaczeń stanowiących obszar sztuki, wierzeń, historii i tradycji, wspólnych dla członków danych wspólnot i dziedziczonych międzypokoleniowo,
 - procesu kulturalizacji, za pomocą którego odbywa się dziedziczenie międzypokoleniowe¹⁷.

Te dwa pojęcia są konstytutywne dla kultury narodowej.

c. Podejście współczesnej psychologii poznawczej

Teoria tożsamości społecznej wg H. Tajfela i J. Turnera zakłada, że podstawowym procesem adaptacyjnym dla orientacji człowieka w świecie jest kategoryzacja, rozumiana jako łączenie tego co postrzegane jest jako podobne, oraz oddzielanie ich od innych traktowanych jako odmienne. Zgodnie z takim rozumieniem grupy społeczne to nie tyle zbiory połączone celami, więziami, strukturą ról, ile produkty nałożonej kategoryzacji (własnej lub pochodzącej z zewnątrz). Nawet najprostsza procedura kategoryzacyjna powoduje pojawienie się faworyzowania grupy „swojej” i dyskryminowanie grupy „obcej”¹⁸.

Koncepcja M. Jarymowicz tożsamości indywidualnej i społecznej zakłada, że tożsamość osobista wynika z potrzeby unikalności, zaś tożsamość społeczna z potrzeb przynależności i podobieństwa do innych. Dokonując podziału na „Ja” – „My” – „Inni”, podaje ich opis w oparciu o zbiór cech osobowościowych. Tożsamość osobista jest tym bardziej wyrazista im jest większa różnica między Ja a My, oraz mniejszy dystans między My a Inni. Zaś tożsamość społeczna jest tym silniejsza, im mniejszy dystans między Ja–My oraz większa odległość między My–Inni.

d. Teoria tożsamości narodowej wg Pawła Boskiego

P. Boski wyróżnia kryterialne i korelatywne atrybuty tożsamości. Atrybuty kryterialne stanowią zespół warunków koniecznych i wystarczających dla danego pojęcia, zaś atrybuty korelatywne są to cechy, które nie spełniają formalnych warunków definicyjnych, lecz występują wśród rozpatrywanego zakresu egzemplarzy często i wyraziście. W przypadku tożsamości społecznej (narodowej) atrybutami kryterialnymi są: wiedza o symbolach kulturowych i ich znaczenie ewaluatywne, natomiast atrybuty korelatywne to zachowania odzwierciedlające założenia normatywne i wartości danej kultury. Narodowa tożsamość kryterialna jest tym intensywniejsza, im szybciej dana osoba rozpoznaje symbole tożsamościowe, im większe bogactwo skojarzeń wywoływanych przez te symbole, im ważniejsze zajmują miejsce w wymiarze ważności osobistej¹⁹.

¹⁷ Tamże, s. 77.

¹⁸ Prezentacja i analiza krytyczna teorii tożsamości społecznej przedstawiona jest w: tamże.

¹⁹ P. Boski, dz. cyt.

Podsumowanie

Kultura jest czynnikiem narodotwórczym. Narody stają się poprzez kulturę. „Rzeczywistymi nosicielami kultury od początku ewolucji aż do naszych czasów są narody, czyli kulturowo zjednoczone ludy świata”²⁰. Wniosek o narodotwórczej roli kultury wynika choćby z analizy historii Polski w okresie jej nieobecności na mapach Europy. Jedynym czynnikiem podtrzymującym świadomość narodową była kultura w różnych swych przejawach. Uniwersytety, szkoły, biblioteki, działalność edytorska, literatura narodowa przeciwstawiały się procesom germanizacji i rusyfikacji. W dobie globalizacji kultury, unifikacji i przyspieszonych przemian w społeczeństwach, jak zostanie przededefiniowane pojęcie tożsamości narodowej? Wydaje się, że naturalną konsekwencją zmian we wzorcach postępowania (słabsza rola tradycji, autorytetem są rówieśnicy lub „obcy”, a nie najstarsi członkowie rodu) będzie zmiana w zakresie kształtowania się tożsamości narodowej. Nowe wzorce kulturowe, skuteczniejsze ich oddziaływanie (współczesna technika i brak wzmocnień pochodzących od najstarszego pokolenia), a z drugiej strony coraz słabsze osadzenie w więziach społecznych grupy pochodzenia – powodują, że prawdopodobnie trudności w określeniu własnej tożsamości coraz częściej będą odczuwane przez młode pokolenie. Z drugiej strony przykłady z historii Polski pokazują, że na przestrzeni lat doświadczaliśmy jako naród w pewnym sensie podobnych oddziaływań, jakich doświadczamy dzisiaj. Europa współczesna to Europa formująca się od X–XI wieku, w której różnorodność narodowa odgrywa istotną rolę²¹. Gdy mówimy o historii Europy, to mówimy o historii narodów.

Tożsamość narodowa jest ważnym czynnikiem interweniującym w transformacji. Wydaje się bowiem, że przekształcenia ustroju politycznego w Europie Wschodniej powiodły się w znacznie większym stopniu w tych krajach, w których zamieszkujące je społeczeństwa nie miały kłopotów z własną tożsamością narodową. Innymi słowy, w miarę sprawnie funkcjonującą demokrację udało się zbudować przede wszystkim skonsolidowanym narodom²². Ważnym elementem tożsamości narodowej jest identyfikacja religijna. Miała ona znaczenie w historii, gdy kształtowały się nowoczesne narody, i jej rola jako czynnika wspomagającego proces konsolidacji narodów potwierdziła się również współcześnie, po rozpadzie Związku Radzieckiego (np. potwierdzają to socjologiczne badania Ukraińców).

I warto powtórzyć pytanie: W dobie globalizacji kultury, unifikacji i przyspieszonych przemian w społeczeństwach, jak zostanie przededefiniowane pojęcie tożsamości narodowej?

²⁰ J. Kłoczowski, dz. cyt.

²¹ Tamże.

²² J. Konieczna, *Tożsamość narodowa a wartości polityczne, religijne i moralne w transformacji ustrojowej*, www.is.uw.edu.pl/zaklady, stan z 1.09.2011 .

Odpowiedź mogą zawierać słowa J. Kłoczowskiego, mówiącego o tożsamości polskiej:

[...] Świadomość polską narodową możemy utrzymać dzisiaj w świecie globalizacji, tylko nawiązując mądrze do tysiącletniej reedycji i wiążąc ją mocniej z kulturą europejską, której część od początku stanowimy. Wspólnota Unii Europejskiej ma służyć naszej kulturze. [...] Ludzie wszędzie zaczynają doceniać swoje korzenie kulturowe. Widać jak ludzie „bez korzeni” kulturowych łatwo się gubią wobec zagrożeń. Muszą mieć też coraz mocniejsze oparcie o większe, szersze ramy, o ramy lokalne i narodowe, wspólnoty religijne i inne. [...] wszyscy szukają szerszego oparcia, bo mniejsze wspólnoty mogą same nie obronić się chociażby przed ujemnymi skutkami globalizacji. [...] Nasza świadomość i kultura, nasza tysiącletnia ciągła tradycja polsko-europejska, stanowią dziś nasz największy kapitał²³.

Summary

National identity in the light of cultural changes

The article is focused on analyzing concept of national identity on an interdisciplinary level. The authors indicate dynamism, development and the importance of national identity in historical perspective, and then analyze this concept in psychological term. Starting from the concept of identity, provide psychological theories related to national identity, and then indicate the problems of development and the importance of national identity in relation to currently experienced socio-cultural changes.

²³ J. Kłoczowski, dz. cyt., s. 114.